

Тетяна Длінна,

старший викладач кафедри суспільствознавчої освіти
Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

КОНЦЕПТ “ЦЕРКВА” В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕЛІГІЙНІЙ СВІДОМОСТІ

Розглядаються народні релігійні уявлення про Церкву. Зроблено висновок, що в українській народній релігійній свідомості концепт “церква” є виявом архетипу “храм”. Підкреслено, що поняття “церква” також співвідноситься з ідеєю спасіння.

Ключові слова: концепт, архетип, церква, храм, народна релігійна свідомість, народна релігійність.

Етнонаціональне самопізнання набуває особливого значення в умовах суспільної трансформації та процесів глобалізації. В основі духовної культури і менталітету українського народу лежить християнська традиція. У християнстві як релігії спасіння особлива роль відводиться Церкві, яка покликана допомогти людині знайти Царство Небесне. Дотепер залишається малодослідженою проблема специфіки засвоєння народною релігійною свідомістю християнських концептів, у т. ч. поняття “церква”.

Для розгляду цієї проблеми є важливими у методологічному плані праці М. Грушевського, Г. Федотова, М. Еліаде, С. Кримського тощо. Емпіричний матеріал (фольклорні та етнографічні джерела), що представляє українську народнохристиянську традицію, міститься у роботах М. Номиса, М. Сумцова, Я. Головацького, В. Шухевича, П. Чубинського, В. Ястребова та ін.

Мета статті – розкрити зміст концепту “церква” через реконструкцію народних релігійних уявлень. Для вивчення цього концепту проаналізуємо релігійні погляди, властиві українцям у другій половині XIX – на початку XX ст. У статті під поняттям “народ” розуміється українське селянство.

З’ясуємо спочатку, які основні значення має поняття “церква”. По-перше, під ним у релігієзнавстві мають на увазі релігійну організацію, або об’єднання віруючих на основі спільного віровчення і культу. По-друге, у християнській традиції, Церква – це містичне “тіло Христове”, або символічне виявлення Ісуса Христа. Розрізняють “видиме тіло” – спільноту віруючих, духовну ієрархію, храми тощо. Головою “невидимої Церкви” вважають Господа Ісуса Христа¹. “Бо де двоє чи троє в Ім’я Моє зібрані, – там Я серед них” (Мт. 18:19). По-третє, церква – храм, християнська культова споруда з вівтарем і приміщенням для проведення богослужіння².

Більш докладно зупинимося на третьому значенні поняття. Храм – один із найважливіших архетипів загальнолюдської культури. У загальнокультурному сенсі під поняттям архетипу розуміють наскрізні символічні структури культури, що формують константні моделі духовного життя³. За С. Кримським, у най-

виразнішої формі архетипи виступають у національних культурах, які втілюють долю та історичний досвід народів, хоч і не обмежуються традиціями⁴.

У різноманітних релігійних традиціях храм мислиться насамперед, як священний простір, де божество являє свою присутність людині. Це місце зустрічі людини з божеством, символ світобудови, зведений навколо вівтаря як світової осі, сакральний центр світського простору⁵. Храм міг символізувати гору богів, центр світу, космічний центр, що поєднує пекло, небеса й землю, або шлях сходження до духовного просвітлення⁶. Назва вівтаря храму Соломона, арйель, походить від акадського “араллу”, яке має подвійне значення: “підземний світ” і “гора богів”. Вівтар та камінь, який лежав під ним, вірогідно, розумілись як символічна гора і як центр світу⁷.

У християнській традиції існує особливе ставлення до священної землі, священного місця, священного міста тощо. Втім, найголовнішим є поклоніння Богу “в дусі та істині”. Це означає, що кожен храм, де відбувається Літургія, вміщує в собі всі святі місця християнської віри: Вифлеєм, Голгофу, Гріб Господній тощо. Згідно з християнським богослов'ям, храм – дім Божий – місце перебування Святого Духа. Бог невидимо перебуває серед тих, хто молиться у храмі. “Перебувайте в Мені, а я в Вас!” (Ів. 15:4).

На думку С. Кримського, ідея храму пов'язана зі святинями людини та її етносу. “Це вираз благословення вищих сил, небесного заступництва за певну спільноту. Він поєднується з національною ідеєю і в цьому розумінні означає зв'язок небесного та земного, ідеологію софійного, освяченого мудрості буття”⁸. В українському контексті символіка концепту “храм” проясляє святині в національному менталітеті.

Однією з найважливіших святинь для українців була саме церква. Її побудова символізувала народження нового поселення, містечка чи села. Місцевий храм, як правило, зводився на вшанування святих, прославлених ікон чи подій священної історії. Тому найбільш популярними, крім дванадесятих та богородичних свят, були храмові, або престольні, свята, які називали одним словом “Храм”.

У XIX ст. місцева церква була центром духовного життя сільської громади. Вона освячувала всі найважливіші етапи життя українського селянина: народження, одруження, появу дітей, кінець життєвого шляху. Під її проводом народ ознайомлювався зі Святим Письмом і вивчав християнські заповіді, брав участь у богослужіннях і приймав святі таїнства, постив і відзначав свята, а також навчався грамоти⁹.

Народне ставлення до церкви як до найвищої релігійної цінності відображає народнопоетична творчість. Різдвяний фольклор містить чимало колядок космологічного змісту, в яких оспівується відмінна від біблійної християнська історія творення світу. Переважно воно відбувається через побудову церкви: “Ой там на горі церкву рубають, / Древо рубають, церкву будують”¹⁰. У колядці зі збірки Я. Головацького співається: “Топори дзвенять, камен'я тешуть, / Камен'я тешуть, церков мурують...”¹¹. Зведення церкви поєднує землю з небесами, відкриває людині горній світ, повертає її до райського, безгрішного стану. Так, перед Божою Матір'ю у храмі розцвітає ружа, з якої вилітає птах. “Не е то пташок, лем сам милий Господь, / Што гріхи гладить, до неба провадить”¹².

За християнською догматикою, Церква як спільнота віруючих побудована на крові й тілі Спасителя, на досвіді живого спілкування з Ним через таїнство Євхаристії. Українські колядки розвивають тему містерії Христового тіла-крові: “Де кровця цяне – церковця стане, / Де плечі впали – престоли стали, / Де руки впали – там свічі стали, / Де очі впали – там книги стали, / Де личка впали – образи стали, / Де зуби впали – дзвонюнка стали”¹³. Цей сюжет творення з крові та тіла Спасителя храму мав загальноукраїнський характер. У його основі, за висновками М. Грушевського, “лежить християнський символ перетворення Христового фізичного тіла в тіло ідеальне – Христову церкву, репрезентовану матеріальною церквою-будовою”¹⁴.

Поширеними на всій території України були народні уявлення про Ісуса Христа як первосвященника: “Один син Марії, / Що на небі церкву діє, / Над нами, / На небесі/ Ет на землі”¹⁵. Аналізуючи галицькі колядки, М. Сумцов доходить висновку, що вони зберігають залишки апокрифів про ієрейство Ісуса Христа¹⁶. За народними уявленнями, сам Господь служить у церкві, яка стоїть на горі і має золотий престол¹⁷, або править у монастирі соборну службу “заздоровную” та “за здоровье усього міру”¹⁸. Особлива увага приділяється опису облачення Ісуса Христа: “ризочки гатласовіи; патрафиль сребний, шовковий; нараквички гаптованіи; поясок жовтая свіча; шапочка соболевая; корона щирозлатая”¹⁹. Служіння Сина Божого у храмі так само, як і розбудова церкви супроводжується чудесами: самі відкрилися царські врата, самі свічки засвітили, самі дзвони зазвонили, самі були написані образи тощо.

У реальному житті селяни також приділяли велику увагу естетичці релігійного культу. Як зазначав Т. Рильський, краса храму є предметом гордості селянина. “Освячення нової церкви – урочистий день у житті села; закінчення крупного ремонту викликає великий наплив народу до церкви”²⁰. М. Маркевич описував випадок, коли селяни хотіли прикрасити церковний престол різьбою і позолотою, для цього просили дозвіл на колядування, зібрані гроші від якого вирішили використати для оздоблення храму²¹.

Народ висував етичні та естетичні вимоги й до служителів культу. Вислів “чи він гарно править” означав цікавість селян до голосу, жестів, інтонації священнослужителя під час богослужіння.

У XVIII ст. на українських землях побутував звичай обирати громадою дяка. Обранець повинен був мати добрий голос, відповідне знання церковної служби та педагогічні навички, а також почуття гумору. Збереглося чимало пісень типу “Євангеліста”, де біблійно-символічно інтерпретуються різні цифри. Ймовірно, саме такі музичні твори були екзаменаційними для дяків²².

Проте народну уяву захоплює не тільки небесна краса культу, але й суворість та справедливість Сина Божого як пастиря. Ісус Христос є взірцем для земних слуг Божих. Перебування у святій церкві для грішників може закінчитися зануренням у пекло. Загальновідомим є фольклорний мотив про зустріч грішної дівчини з Господом. Син Божий наказує грішниці йти до храму і сповідатися. “Пришла дівка до церкви, стала, / Під нею земля ростворилася; / Пошла в пекло глибоко”²³. У колядці з подібним сюжетом героїня виконує волю Христа – входить до храму: “Всі святі соглянулись, свята церква создвигнулась”²⁴.

Під час великих свят храм є відкритим навіть для померлих. Наприклад, за народними повір'ями, на Різдво, з 25 на 26 грудня за ст. ст., душі померлих разом зі священниками йдуть до церкви молитися Богу²⁵.

Відтак, за народними релігійними поглядами, церква – це храм, сакральний простір, який поєднує рай, землю і пекло. У храмі живуть Ісус Христос, Божа Матір, святі тощо. Сам Господь, або Божа Матір, наглядають за відповідністю людської поведінки Божим законам. Пресвята Діва сидить у кам'яній церкві, колише Сина, “на папери пише, постійку гляде”. Для тих, хто “зпостав по справедливості” чи “по щирості”, буде рай, царство “отворено, а пекло замкнено”²⁶. Таким чином, від самої людини залежить спрямованість переходу її душі до раю чи до пекла, або, іншими словами, спасіння чи загибелі.

Зауважмо, що стара народна назва церкви – Божий дім. З іншого боку, дім людини уподібнюється храму. Кожна оселя мала священний кут з іконами – покуття. Як зазначав І. Мойсеїв, покуття було представництвом Бога спільноти у хаті²⁷. Стіл з хліба набував значення хатнього престолу. Хатні ікони стали поширеними серед українського населення у ХІХ ст. Вони виступали у ролі сімейних святинь та охоронців моральних засад родини²⁸. Усе людське життя відбувалося перед очима Бога, у присутності Бога. Народові були властиві уявлення про близькість Ісуса Христа, Божої Матері, святих до людини та її повсякденного життя.

Символічним видається спрямованість обряду колядування: від Божого дому – до оселі людини. Редактор журналу “Подольские епархиальные ведомости” у 1898 р. підкреслював, що у добу унії колядки мали церковну санкцію. У день свята Різдва Христового, після завершення вечірні, всі, хто був у храмі, у присутності священника виконували кілька колядок. Після чого в селі починалося колядування. Зазвичай обхід колядники починали від дому священника²⁹.

Зазначимо, що український народ з повагою ставився до інших християнських віросповідань та їхніх культових споруд. У фольклорі доволі часто трапляється вислів “весь мир хрещений”. У колядках дії відбуваються і в церквах, і в костьолах. На Поділлі і католики, і православні охоплювали колядуванням все поселення, не обмежуючись тільки домівками єдиновірців. Обов'язково навідувалися й до священника іновірної пастви³⁰.

Для з'ясування сутності поняття “церква” в народній релігійній свідомості також необхідно виявити ставлення селян до відвідування храму та до богослужіння.

Етнографічні джерела скупі висвітлюють питання участі селян у церковних відправах. Етнографи і фольклористи налаштовані критично. Наприклад, про участь у різдвяному богослужінні М. Номис стверджував, що воно не мало такого відгуку в народній душі, як пасхальне³¹. За спостереженнями В. Шухевича, рідко хто після “тайної вечері” потрапляв до церкви на утрєню і ще менше – на вечірню³².

Попри це, всі члени родини, як правило, були присутні на різдвяному богослужінні: утрєні чи обідні. У храм не брали тільки немовлят, вважаючи, що на них немає гріха, та хворих³³. Народне ставлення до Служби Божої розкривають колядки. Вони малюють чарівний світ, де з крові Христової постає церква, в якій правиться за господаря, свічі палають за господиню, дзвони

дзвонять за їхніх дітей. Пісня закликає здоров'я, щастя на господарів, їхніх дітей, худобу, пасіку тощо. Бажається дочекати наступних свят у здоров'ї, з дружиною і дітьми, з Ісусом Христом і з святим Різдвом³⁴.

Різдвяні пісні розкривають й морально-етичні погляди народу на сімейне виховання. Колядники вимагають від господаря приготуватися до зустрічі поважних гостей – до хати завітають Діва Марія і святий Миколай. Святі гості прагнуть перевірити, як виховують дітей у родині. Наведемо уривок з колядки: “Сяде Миколай у кінець стола / Книги читати, тебе питати, / Чи навчаєш ти діти малиі / Богу молитися, старшим коритися? / Діва Марія стане питати, / Чи навчаєш ти діти малиі / Книги читати, в церкв ходити, / Святе Рождество празником чтити, Батька, матінку вірно любити?”³⁵.

Відповідно, серед гріхів, за які душу, навіть на прохання Божої Матері, не випускають з пекла, у народних піснях обов'язково згадується, що вона до церкви не ходила. Наведемо ще кілька прикладів. Олексій Попович у сповіді, перелічуючи свої численні гріхи, говорить й про таке: “Ой іще ж поз сорок церков пробігав, / За своєю гордістю шапки не скидав, / На себе хреста не складав”³⁶. Отже, відвідування і шанування церкви вважалося у народі одною з найбільших чеснот, а відсутність шанобливого ставлення до святині розцінювалася як гріх.

Наприкінці підкреслимо, що готувати душу до спасіння, за народними поглядами, необхідно таким чином: по-перше, Службами Божими, по-друге, панахидами, по-третє, парастасами, по-четверте, акафістами, по-п'яте, молитвами³⁷.

Підсумовуючи, потрібно констатувати, що в українській народній релігійній свідомості концепт “церква”, з одного боку, є виявом загальнокультурного архетипу “храм”. Тому храм у народній релігійній культурі виступає символом світобудови, до нього уподібнюється людське житло. Як космічний центр храм поєднує рай, землю і пекло. З іншого боку, концепт “церква” віддзеркалює специфіку народної релігійності українців. Участь у культовій практиці, особливо у богослужінні, розглядається як запорука спасіння. Саме поняття “церква”, як правило, не використовується у богословському сенсі. Пропонувана у статті проблематика у подальших дослідженнях буде поглиблена за рахунок ширшого залучення різноманітних форм релігійного фольклору.

1. Грицанов А. А. Церковь / А. А. Грицанов / Новейший философский словарь. – [3-е изд., исправл.]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 1170.
2. Релігієзнавчий словник / [за ред. проф. Колодного А. і Лобовика Б.]. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С. 372.
3. Забияко А. П. Архетипы культурные / А. П. Забияко // Культурология XX век: Энциклопедия в 2 т. / [гл. ред. и сост. С. Я. Левит]. – СПб.: Университетская книга; ООО “Алетейя”, 1998. – Т. 1. – С. 37–38.
4. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / Сергій Кримський. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 305.
5. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / [автор-сост. К. Королев]. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2005. – С. 546.

6. Тресиддер Дж. Словарь символов / Дж. Тресиддер. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – С. 398.
7. Бидерман Г. Энциклопедия символов / [пер. с нем.; общ. ред. и предисл. И. С. Свенцицкой]. – М.: Республика, 1996. – С. 288.
8. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. – С. 292.
9. Історія православної церкви в Україні: [зб. наук. праць]. – К.: Четверта хвиля. 1997. – С. 226.
10. Грушевський М. С. Творчість на теми релігійно-моральні / М. С. Грушевський // Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – К: Либідь, 1994. – Т. 4. – Кн. 2 / [упоряд. Л. М. Копаниця; прим. С. К. Росовецького]. – С. 44.
11. Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. 2. Обрядные песни / Я. Ф. Головацкий. – М.: Университетская типография (М. Катков), 1878. – С. 7.
12. Там же. – С. 7.
13. Там же. – С. 23.
14. Грушевський М. С. Творчість на теми релігійно-моральні. – С. 69.
15. Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / [упоряд., вступ. ст., прим. та комент. М. М. Олійник-Шубравської]. – К.: Муз. Україна, 1990. – С. 355–356.
16. Сумцов Н. Ф. Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен / Николай Сумцов. – К.: Тип. А. Давиденко, аренд. Л. Штаммом, 1888. – С. 81.
17. Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. 3. Разночтения и дополнения. Обрядные песни / Я. Ф. Головацкий. – М.: Университетская типография (М. Катков), 1878. – С. 242.
18. Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. 2. Обрядные песни – С. 24.
19. Там же. – С. 24.
20. Рыльский Ф. Р. К изучению украинского народного мировоззрения / Ф. Р. Рыльский // Киевская старина. – 1888. – № 1. – С. 293.
21. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н. Маркевич // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; вст. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка]. – К.: Либідь, 1991. – С. 70.
22. Боржковский П. Предание и песня об экзамене дьяка в старинной Малороссии / П. Боржковский // Киевская старина. – 1892. – № 6. – С. 456.
23. Малинка А. Лирник Евдоким Мыкитович Мокровиз / А. Малинка // Киевская старина. – 1894. – № 9. – С. 440.
24. Ястребов В. Н. Святочные песни Елисаветградского и Александровского уездов Херсонской губернии / В. Н. Ястребов // Киевская старина. – 1894. – № 2. – С. 327.
25. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования: в 7 т. / П. П. Чубинский. – СПб., 1872. – Т. 3: Народный дневник. – С. 436.

26. Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – Ч. 2. Обрядные песни – С. 42.
27. Мойсеїв І. “Рідна хата” в системі категорій української культури / І. Мойсеїв // Культурологічні студії [зб. наук.праць]. – К.: Видавн. дім “KM Academia”, 1996. – С. 138.
28. Степовик Д. Історія української ікони Х–ХХ ст. / Дмитро Степовик. – К.: Либідь, 1996. – С. 96.
30. Колядки на Подолії. – С. 74.
31. Номис М. Різдвяні святки / М. Номис // Основа. – 1861. – Іюнь. – С. 34–35.
32. Шухевич В. Гуцульщина: У 5 ч. / В. Шухевич. – Львів: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка під зарядом К. Бенднарського, 1904. – Ч. 4. – С. 16.
33. Номис М. Різдвяні святки – С. 25–27.
34. Свидницький А. Великдень у подолян (По поводу “Быта Подолян” – Шейковського. Выпуск 1-й, 1860 г. Киев) / А. Свидницький // Основа. – 1861. – Ноябрь-декабрь. – С. 61.
35. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции – С. 435.
36. Цалай-Якименко О. Духовні співи давньої України: [антологія] / [ред. кол.: Н. О. Герасимова-Персидська, Я. Д. Ісаєвич, В. В. Німчук, О. М. Панченко]. – К.: Музична Україна, 2000. – С. 24.
37. Малинка А. Лирник Евдоким Мыкитович Мокровиз – С. 437.

SUMMARY

Tetyana Dlinna

THE CONCEPT OF CHURCH IN THE UKRAINIAN FOLK RELIGIOUS CONSCIOUSNESS

The article deals with the popular ideas of church. The author draws a conclusion, that in Ukrainian folk religious consciousness “church” concept is the manifestation of the “temple” archetype. The author stresses, that the concept of church correlates with the idea of salvation.

Keywords: concept, archetype, church, temple, folk religious consciousness, folk religiosity.